Nordisk Pappershistorisk Tidskrift

4/96

Utgiven av Föreningen Nordiska Pappershistoriker

Nordisk Pappershistorisk Tidskrift

Årgång 24, 1996 nr 4

Utgiven av Föreningen Nordiska Pappershistoriker

utkommer med 4 nummer per år.

Redaktör & ansvarig utgivare: Sanny Holm

Frejgatan 36 4tr, 113 26 STOCKHOLM

Tfn: 08-4576134 dagtid, 08-332790 kvällstid.

Tidigare årgångar av tidskriften kan

erhållas från ordförande Sanny Holm.

För medlemsärenden kontakta

kassören Per Nordenson

Fridebergsvägen 20, 151 48 SÖDERTÄLJE

Postgirokonto 85 60 71-6

ISSN 0348-9531

Föreningen Nordiska Pappershistoriker
är en ideel förening med uppgift att främja intresset för pappershistoria i hela Norden genom att uppmuntra och stimulera till forskning och dokumentation, alltifrån råvaran och dess behandling, tillverkningsprocessen, redskapen, bruksmiljöns historia och människor till den färdiga produkten, papprets användning och distribution. Vattenmärken och datering med hjälp av pappersegenskaper, papperskonservering och konstnärligt bruk av papper, liksom papperforskarna och samlarna själva, hör självfallet hemma i föreningens intresseområde.

Medlemskap tecknas genom att betala in medlemsavgiften per postgiro.
Enskild medlem Kr/FIM 15 0
Institutioner Kr/FIM 250
Aktiebolag Kr/FIM 400
Glöm inte att ange avsändare på talongen!

NPH-18 i Finland 13-14.6.1997

Du som inte erhållit separat brev med program och anmälningsformulär till Föreningens 18:e konferens kontakta snarast:

Birgitta af Forselles
Centrallaboratorium AB
PB 70
FIN-02151 ESBO
Finland

Tel: +358-9-4371268
Fax: +358-9-4371302

OBS! Anmälan senas 4 april 1997.

HANDPAPPERSTILLVERKNING OCH HOLMEN-MINNEN I NYTT MUSEUM I NORRKÖPING

Ett nytt museum i Norrköpings centrum invigdes den 18 oktober under den s k "kulturnatten". Det nya museet - Holmen-museet - ligger på en av holmarna i Motala ström - Gamla Laxholmen. De närmaste grannarna är Arbetets museum och Norrköpings konstskola.

Bilder

Det hela började formas en höstdag för 10 år sedan, då en grupp nyblivna pensionärer engagerade sig för att pappersbrukets gamla föremål inte skulle skingras när företaget flyttade ut ur den centrala stadskärnan. En viktig del av Holmens Bruks gamla historia skulle annars gå förlorad.

Man bildade en arbetsgrupp, som fick till uppgift att samla in och katalogisera föremålen. Lokalfrågan var länge ett problem men har nu äntligen lösts. I ljusa och fina lokaler på den holme i Motala ström, där det första handpappersbruket i Norrköping etablerades redan år 1633, finns museet. Holmens Bruk bedrev industriell verksamhet i området fram till 1986 då all pappersproduktion flyttades ut till det nya pappersbruket Braviken, beläget på Malmölandet vid Bråvikens innersta spets. Papper har alltså tillverkats på området i mer än 360 år.

Till invigningen av museeet var det därför naturligt att den gamla produktionen av handpapper återuppstod. Efter kontakt med Sanny Holm beställdes en ny form med Holmens första vattenmärke och efter en tids träning var man redo att visa upp tillverkningen under invigningsdagen. - Det blev mycket populärt.

Holmens Museum är f n öppet varje tisdag- och torsdagförmiddag då också tillfälle ges att träffa medlemmar ur gruppen gamla medarbetare med eldsjälen Pelle Hellberg i spetsen.

För ytterligare information kontakta Holmen Paper AB, tel 011-23 50 00.

Här följer några minnesanteckningar från Handpapperstillverkningen vid Grycksbo Pappersbruk tiden omkring 1910 och 1920-talet.

Vintertid sysselsattes 8 arbetslag (3 man utgjorde ett lag) 2 siktmaskinister, 2 hängare, summa 28 man. Laget bestod av formare, guskare och läggare. Tillverkningen vid 10 timmars arbetsdag var fastställd till 15 poster, detsamma som 5 ris (2500 ark) per lag.
1918, då 8 timmars arbetsdag infördes, var lagets prestation fastställd till 12 poster, detsamma som 4 ris (2000 ark).
Filterpapper för laboratorieändamål skall ha varierande filtreringsegenskaper, från hastigt filtrerande till längsamt filtrerande.
På vad sätt åstadkoms detta ? Genom att blanda linne och bomullslump i olika proportioner (bomull mera genomsläppligt än linne) plus malningsförfarande är de egenskaper som fordras. Här kommer den mångåriga erfarenheten in i bilden, att med en enkel trästicka, som ett trubbigt knivblad ca 20 cm lång, som föres ned i massan, ryckes så till och för upp stickan på vars egg massafiber fastnat. Med hjälp av de fibrer som fastnat på stickan se och bedöma fibrernas storleksordnig för det papper det är avsett.
Jag nämnde att inalles 28 man arbetade med handpapperstillverkning vintertid. Sommartid var det i regel endast 3 lag sysselsatta, beroende på att sommarpapperet ej kunde mäta sig i kvalitet med vintertillverkat filtrerpapper. Åren 1919-1920, efter första världskriget, arbetades med fulla lag även sommartid, på grund av dålig efterfrågan på maskingjort papper. De lag, som i regel friställdes för sommarhalvåret placerades ut på andra arbeten, de unga fick gå till trädgården, en del fick sågverksarbete.

Byggnaden för handpapperstillverkningen bestod av två rum, som låg fönsterhöjd i nivå med markhöjd, förmodligen fick arbetsplatsen därav namnet "Pottan".

Då det var fråga om nyanställning till Pottan, gällde en oskriven lag som obönhörligen måste följas för att vedeförande skulle accepteras i gänget. Detta tillgick så att den nyanställde skulle döpas till ett namn som samtliga enades om. Den nyanställde ställdes mitt på golvet, övrig personal i ring runt om. Namnet förkunnades och en hink vatten hälldes över den nyanställdes huvud, varefter han anvisades en arbetsplts och arbetet åter sattes igång. Att den nydöpte var blöt ända in på kroppen var en naturlig sak.

Sammanhållningen på denna arbetsplats var omutlig från förmannen ned tilll den yngste. Jag vill härmed ge ett exempel på lagandan inom denna arbetsgrupp.

De yngre pojkarna fick av de äldre en god skolutbildning i att göra rackartyg och det var med största tveksamhet en utomstående begav sig in i Pottan. I nittionio fall av hundra så hände något och i de flesta fall var man blöt när man gick därifrån. Att finna gärningsmannen var otänkbart.

En gång hade en hink fylld med vatten gillrarts upp ovanför ingångsdörren. Den var naturligtvis avsedd för någon som inväntades. Oturligt nog så kom ingenjör Fredrik Munktell in genom dörren, hinken vände i samma ögonblick ur sitt innehåll över ingenjör Fredrik. Där stod han genomblöt och arg som ett bi och fordrade att den skyldige skulle ge sig tillkänna.
Alla syntes lika oförstående över hur denna malör kunnat gå till. Fredrik fick gå utan att få reda på den skyldige, varför han begav sig upp till kontoret och visade upp sig för sin broder, disponent H A Munktell med resultat att förmannen Siverus Söderberg, Gubben kallad, fick inställa sig hos disponenten. Han ombads avlämna en förklaring till det inträffade samt taga reda på vilken eller vilka som var de skyldiga.
De skulle nämligen omedelbart avskedas. Söderberg var ovillig att namnge någon, varför han svarade: "Vi ska föll håll ihop". Disponenten: "Ja! Då ser jag mig ingen annan råd än att ni får avsked allesamman" Söderberg: "Ja ! Vi lär föll gå hem då, men åkken skä jör papperä åt er sen då ?" När så Söderberg kom till dörren och sade adjö sade disponenten: "Jag kommer själv ned till handpappersbruket och talar er till rätta." Söderberg gick tillbaka till arbetsplatsen och meddelade resultatet och vad vi hade att invänta, men dagarna gick, inget hände, arbetet fortsatte i samma anda och stil som tidigare, men pappersmakare var de.

Filosofi og vanmerkeforskning.

Eva Ziesche, i overordnet stilling ved Staatsbibliothek zu Berlin, er en av vår tids fremste papirforskere, med vannmerker som en saerlig spesialitet. I det samme bibliotek befinner seg tyngden av filosofen Georg Wilhelm Friedrich Hegel's etterlatte papirer. Disse har Dr. Ziesche ordnet, plassert de enkelte manuskripter i riktig rekkefölge, og dermed konstatert utviklingen i hans tenkning.

Hegel er som mange vil vite, ingen hvilkensomhelst filosof. En grunnleggende tanke hos ham var hva han kalte den totale verdensånd og dens "dialektiske" utvikling fra "these" til "antithese" og så "synthese", åpenbart i kollektive sammenslutninger som familie, stat og kirke. For samtiden var Hegel den konservative statsfilosofen.

I neste omgang snudde Karl Marx om på laeren. Nå var det ikke lenger verdensånden, men samfunnets produktive krefter som betydde noe. Inntil Berlin-murens fall i 1989 var disse filosofiske ideer i uavbrutt fremgang. Det kom stadig nye tekstutgaver av de marxistiske skrifter, og det samme ble tilfelle med forgjengeren Hegel. Få eller ingen gikk til kildematerialet i arkivene.

Her måtte det en papirhistoriker til. Vannmerkene kommer inn som en av mulighetene til å bestemme manuskriptene i kronologisk orden og dermed utviklingen av Hegels tenkning. Ideer kan virke som åndelige atomvåpen. Eva Ziesche har klargjort hvordan ideene ble utformet litt etter litt av en tilsynelatende livsfjern filosof i romantikkens Berlin. Papirforskeren har her levert et avgjörende bidrag til forståelsen av hva som er skjedd innen politikk og åndsutveikling i de siste hundre år ved å nytte selve skrivematerialet som primaerkilder.

Eva Ziesche
Der Handschriftliche Nachlass
Georg Wilhelm Friedrich Hegels und
Die Hegel-Bestande der Staatsbibliothek
zu Berlin Preussischer Kulturbesitz.

Zweite Reihe Nachlasse. Bind 4
Herrassowitz Verlag. Wiesbaden 1995

Gunnar Christie Wasberg

Innramning av kunstverk på papir

Av: Nanina Löken, Papirkonservator

Utdrag av et foredrag holdt i NPH:s konferanse i Sundsvall mai 1995. Av papirkonservator Nanina Löken.

Når vi i dette forum hovedsakelig er opptatt av hvordan papir blir til, kan det vaere avvekslende å se litt naermere på hvordan vi har tatt vare på noen av disse arkene som en gang så mange arbeidet så hardt for å lage.

Det trykte ord har på mange måter beskyttet papiret, da böker har stive permer som lar papiret, stå tett og mörkt. Som baerer av et bilde er det derimot blitt utsatt for hårdhendt behandling både av kunstnere, rammemakere og eiere. I noen tilfeller kan den kunstneriske ide beskytte hele papirets overflate, i andre har bildet perforert papiret. Som oftest er de samspillet mellom den kunstneriske strek og pairet som utgjör bildet, slik at papiret har betydning både som underlag og overflate.

Störst glede av et kunstverk på papir har vi vel når det henger innrammet på veggen. Mange mener at har vi rammet inn bildet i syrefri kartong, har vi tatt vare på det. Vi har skjermet det for mekanisk skade, stöv og brå klimatiske overganger, men vi har utsatt bildet for andre belastninger.

Et papir er et nettverk av enkeltfibre som overlapper hverandre, men når dette materialet blir hengende over mange år, vil det sige og bukle, med struktur- og dimensjonsforanringer som följe.

Papir er ömfintelig overfor lys, og når det blir kontinuerlig belyst over mange år, vil det naturlig svekkes.

Også vår stuetemperatur på minst 20 gr. celsius vil påvirke nedbrytningshastigheten negativt.

Adelskapet og rike kjömenn begynte å ramme inn grafiske blad i dyptrykk på slutten av 1700-tallet, men innrammete kunstverk på papir ble först vanlig på 1800-tallet.

Våre beste vedute- og skipsakvareller fra begynnelsen av 1800-tallet ble rammet inn som om de var oljemalerier på lerret. Arket ble fuktet og strukket rundt en blindramme, med glass i pynterammen foran og treplate bak. Noen ganger ble det fuktet og helklebet direkte på treplaten.

Det kan idag synes uforståelig å behandle papir slik. Men man hadde på den tiden stor tro på styrken og holdbarheten til det fine, hvite linpapiret. Disse bildene konkurrerte med oljemaleriene i pris og anseelse. Dengang som nå var det kunstnere som ikke ville att deres kunstverk på papir skulle rammes inn bak glass. At flere og flere oljemalerier idag monteres bak glass, er en annen sak.

Den store fordelen ved å ramme inn bildet oppspent var at papiret holdt seg plant, bortsett fra en viss bölgedannelse rundt hjörnene. Det er papiret i hjörnene som har fått det sterkeste strekket, og som derfor revner först. Se foto 1.

Foto 1.

Detalj av oppspent gouache over Christiania av M.A. Dalager (1797 - 1837).

Etterhvert gikk man over til å spenne opp bildet rundt glasset. Glass er mer stabilt enn tre, dessuten kunne rammelisten vaere enklere uten blindramme. I forbindelse med oppspenningen ble hjörnene på kunstverket skåret slik at man unngikk dobbeltbrett. En annen måte var å fukte kunstverket, som var like stort som glasset, og lime det fast med papirlimbånd. En mer skånsom måte var å holde kunstverket plant mot glasset ved hjelp av et annet papir som ble fuktet samtidig, lagt bak og brettet rundt glasset. Kunstverket var da ikke limt fast, men kunne bevege seg relativt fritt i 2 retninger.

Det oppspente bildet holdt seg plant, men strukturen sto i spenn og kan med tiden lett briste. Dengang tekstilfibre var enerådende og papiret var håndlaget, var det et utrolig robust og holdbart materiale. Da fibrene ble kortere og papiret ble maskinlaget, tålte det dårligere denne oppspenningen.

Til og med det tynne japanpapiret ble spent opp. Se foto 2. Etterhvert som mengden av kunstverk på papir ökte, gikk man over til å feste papirene til bakstykket med limklatter.

Foto 2.

Baksiden av oppspent japanpapir. "Kys" fra 1898.
Edv. Munch (1863 - 1944). Sidelys.

Teknikken med å spenne opp bilder forutsatte at man hadde tid til å la dem törke för bakplatene ble festet. Tykke klatter av animalsk eller vegetabilsk lim har ofte etterlatt varige spor og flekker på bildene på grunn av limets tykkelse og surhetsgrad. Se foto 3.

Siden limet ble påfört selve bildet og var på vannbasis, har det ofte fått papiret til å bölge rundt klatten. Se foto 4.

Da man gikk over til å bruke hengsler i midten av dette århundre var det en langt mer skånsom måte å feste kunstverket på. Man tilförte en materialbro mellom bilde og bakstykke som kunne virke som avlastere for bevegelsene i papiret.

Det brune gummierte papirlimbåndet laget til emballering som kom på markedet i begynnelsen av dette århundre, ble flittig brukt av rammemakere til forsegling på baksiden og til festing av kunstverket.

Den store utfordringen til innramning av kunstverk på papir ligger bl.a. i hvordan man kan unngå at det bukler for meget. Med bruk av overlappende passepartout blir papiret holdt nede langs kantene, og eventuelle bölger etter hengsler og stifter skjules. Den viktigste grunnen til passepartout er likevel at det skapes avstand mellom kunstverket og glasset.

I tråd med det moderne syn på naturlighet tror jeg vi har lettere for å akseptere bölger i papiret idag enn for 100 år siden. Mange önsker derfor en fritthengende innramning hvor hele arket synes og kan bevege seg. En slik montering stiller store krav til hengslingen. Arkstörrelsen på moderne grafiske blad og tegninger er ofte store, og dette forstörrer materialets bevegelser. Ethvert hengsel er et fremmedlegeme på kunstverket som hindrer arket i å bevege seg helt fritt, og derfor lett kan forårsake bölger. Det var lenge tradisjon å hengsle et ark kun i hjörnene. Det kom fra den gang arkene var mindre og stivere enn nå. I våre dager hvor papiret ofte er mykere og har mer spenning i seg fra produksjonen, bör vi bruke en rad av hengsler for å sikre kunstverket uten at det blir vesentlig hindret i sine bevegelser.

Foto 3.

Blyantstegning av Gustav Wentzel (1859 - 1927).
Sidelys.

För klebebåndene med det syntetiske limet kom på markedet i 1930-årene, hadde man hovedsakelig brukt lim på vannbasis. Det må ha vaert en stor forenkling i arbeidsprosessen å unngå buklingen etter vann. Bare synd at limmet har etterlatt så store flekker på papirene.

Foto 4.
Kulltegning av Gösta Munsterhjelm fra 1934.
(1912 -). Portrett av R Steiner. Sidelys.

Det var en stor produkforbedring da de syrefrie innramningstapene på papirbase kom på markedet, selvom de ofte har vaert brukt altfor rundhåndet. Det har ikke vaert sjeldent å se hengsler på 10 cm nedover arket.

I dag regnes japanpir og lim av kokt hvete/ris-stivelse som den beste måten å hengsle på. Dette er tidkrevende fordi det fordrer at man lar hengselen törke under press.

Det kan föles som et dilemma å skifte gamle innramninger med spesielle lim- og kartongtyper. De kan vaere kulturhistoriske verdifulle, men materialmessig uheldig for kunstverket.

Det kan også vaere vanskelig å löse gamle limklatter, men her er lösegeler av celluloseetere og svellende silikater til stor hjelp..

Hans Peder Pedersen: Kilder til nogle Jydsk-Fynske Papirfabrikkers historie ca. 1795 - ca. 1850 : et katalog. - København: Konservatorskolen, 1996. - 147 s. Ill. Vm. Tab. - ISBN 87-89730-05-4.

H P Pedersen har valt övergångstiden mellan hantverk och maskintillverkning av papper vid sex större pappersbruk på Jylland och Fyn för att illu-strera vilka problem denna omställning hade för tidens näringsidkare men också för våra dagars konservatorer. Kampen att överleva i konkurrensen ledde bl a till uppfinningsrikedom för att förbilliga produktionen men hade ibland ödesdigra konse-kvenser för den färdiga produkten och dess hållbarhet. Blekning av färgad lump med klorkalk gjorde fibrerna och därmed också pappret skörare och inverkade t o m blekande på den tryckta texten.

En stegrad efterfrågan på papper följer på boktrycksmaskinens uppfinning 1814. Och 1828 skaffar J C Drewsen den första pappersmaskinen till Strandmøllen och den tas i drift året därpå. Till tidens besvärligheter hörde också att staten gick bankrutt 1813 i samband med Napoleonkrigen.

H P Pedersen beskriver privilegieansökningar, produktion, ägare och anställda samt vattenmärken för de sex pappersfabrikerna. Här skall bara anföras några utmärkande drag för varje pappersbruk.

Pappersfabriken i Godthaab vid Aalborg anlades 1799 och nedlades 1852. Den anlades av köpmän i Aalborg för att täcka deras pappersbehov och drevs som handpappersbruk. Vid vattenbrist föll produktionen, när fler lumpsamlare var anställda steg produktionen.

Silkeborg pappersfabrik anlades långt från avnämarna men med god tillgång till vattenkraft och transportvägar på Gudenåen, något som mer än väl uppvägde denna nackdel. Det var Strandmøllens ägare Johan Christian Drewsen som ville se sina söner Christian och Michael verksamma i hans firma och Silkeborg utgjorde firmans expansion på Jylland på betryggande avstånd från Strandmøllen. Fabriken anlades 1844 och att märka är att två pappersmaskiner installerades där redan 1848. Den statistik som redovisas i boken rör emellertid själva Strandmøllens produktion och förbrukning av råmaterial eftersom motsvarande utredning om Silkeborg gjorts redan på annat håll.

Nymølle vid Ringkjøbing var en mjölkvarn som ombyggdes till vinddriven papperskvarn med privilegium från 1807. Driften skötte en tysk pappersmästare, Friedrich Carl Steiner, som kom från pappersbruket i Engelsholm och som ställde till mycket förtret för sin ägare Peder Christensen - åtminstone enligt dennes klagoskrifter. Christensens bevarade förslag till vattenmärke godkändes av kommerskollegiet den 13 augusti 1810. H P Pedersen ger en ingående beskrivning av produktion och av olika ägare fram till november 1875 då fabriken brann ned. När den återuppbyggdes utrustades den med ångmaskin och pappersmaskin. Efter ytterligare en brand 1893 väljer ägaren Janus Schmidt att på grund av vattenbrist flytta verksamheten till Clasonsborg och 1914 flyttas den därifrån till Bruunshaab.

Pappersfabriken på Engelsholm vid Vejle anlades 1732 av kommerserådet Gerhard Hansen de Lichtenberg på han egna gods och han får privilegium den 21 november på inköp av lumpor på Fyn och på Jylland. 1743 går han också samman med andra pappersfabrikanter för att tullarna på import av papper skall höjas. Efter hans död 1764 fortsätter änkan driften. Vid besiktning 1777 fanns ett stampverk med 15 stampar, en holländare, 14 par formar och dessutom 13 par oanvända som mästersvennen Henrik Lerke tillverkat under sommaren. Det fanns också 380 gusk-filtar av vilka 180 var nya. Från 1784 till sin död 1803 var det Heinrich Rudolf Schmidt som drev pappersbruket.

Sonen med samma namn tar över bruket efter studier i utlandet och gör en modernisering i produktionen någon gång mellan 1811 och 1816 som innebär att dubbelformar infördes. Trots detta går han i konkurs och från 1817 är ägaren Carl Friedrich Walther från Flensburg. Han har emellertid försummat att söka privilegium, vilket dock beviljas i december 1828. 1839 framställs där en ny typ av papper, nämligen transparent papper genom användning av svavelsyra och brunsten. Privilegierna förnyas år 1841 efter det att sonen Poul Henrich Julius Walther övertagit ledningen av fabriken. 1846 brann den ned till grunden och detta innebar slutet för papperstillverkning där. I stället öppnades ett bomullsspinneri och klädesfabrik år 1847.

Fabriken i Erichshaab anlades 1811 med hjälp av militären av Erik Skeel, greve Shaffalitzky de Muckadell till Arreskov, Brobygaard, Gelskov och Ölstedgaard eftersom man ansåg att jordbruket gav för dålig avkastning och att industri var det man skulle satsa på. Och papper behövdes nu när tryckfrihet hade införts. Den anlades vid Sallinge å där den utlöper i Odense å men den mjölkvarn som utnyttjade samma vatten blev snart utan. Pappers-tillverkningen sköttes av arrendatorer och fabrikationen på Erichshaab utökades 1839 till att också omfatta söm som 1841 uppgick till 2,5 miljoner. 1859 flyttades papperstillverkningen till en väderkvarn vid Arreskov.

I Flensburg fanns Carl Friedrich Walthers pappersfabrik 1799-1848. Flensburg tillhörde då hertigdömet Schleswig och i dess arkivalier finner man upplysningar om fabrikens verksamhet under tiden 1818-45. I Flensburg fanns många sockerraffinaderier, som hämtade sin råvara från de västindiska öarna. Till att slå in sockertopparna behövdes blått papper. Den blåa färgen utvanns ur logwood från Yukatanhalvön. Mellan Schleswig och Jylland fanns en tullgräns som hindrade Walther att bli av med sitt överskott. Det var därför han köpte Engelsholm pappersfabrik (se ovan) och ansökte 1827 om rätt att tullfritt få importera och exportera olika lumpkvaliteer mellan Engelsholm i Vejle och Flensburg. 1837 tillverkas transparent papper i Flensburg (jfr Engelsholm ovan med fördröjning).

Ovanstående referat ger inblickar i vad man kan finna i de danska statliga arkiven om pappers-tillverkning på Fyn och Jylland. Motsvarande upplysningar kan man förmoda finns i de övriga nordiska ländernas statliga arkiv. En förutsättning för att kunna utnyttja dem är att känna till hur privilegier beviljades av myndigheterna samt landshövdingeberättelser om näringarna i länet, lantmäteriarkiv och andra kartsamlingar samt topografiskt material, kyrkböcker och husförhörs-längder mm.

JOR

Nordisk Pappershistorisk Tidskrift

Innehållsförteckning